

УДК 7.016.4:[391:746.3+398.332.12](=161.2)](02)]Косач(477)
DOI <https://doi.org/10.15407/slavicworld2024.23.123>

ОЛІЙНИК МАРИНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>

OLIYNYK MARYNA

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2946-8243>

Бібліографічний опис:

Олійник, М. (2024) Українські орнаменти в дослідженнях Ольги Косач: наукова промоція української ідентичності в європейських виданнях. *Слов'янський світ*, 23, 123–148.

Oliyunk, M. (2024) Ukrainian Ornaments in Olha Kosach's Research: Scientific Promotion of Ukrainian Identity in European Editions. *Slavic World*, 23, 123–148.

УКРАЇНСЬКІ ОРНАМЕНТИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЬГИ КОСАЧ: НАУКОВА ПРОМОЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИДАННЯХ

Анотація / Abstract

Статтю присвячено наявності рецензій у європейських друкованих виданнях на дослідження О. Косач «Українська народна орнаментика», яке було надруковано 1876 року російською мовою в Києві. Праця складалася з тексту та 31 таблиці з візерунками вишивок, тканих виробів та писанок, також було представлено кілька зображень виробів із бісеру. У 1877 році це дослідження було видано французькою мовою. У ньому простежено використання термінів щодо орнаментики в російськомовному та франкомовному текстах. У першому виданні

авторка залучає означення «малоросійська орнаментика» сім разів, натомість у франкомовному варіанті лише раз, а в інших шести випадках називає орнаменту українською.

Мета статті полягає в окресленні засобів трансляції української ідентичності в праці О. Косач про специфіку народної традиції вишивання. Було опрацьовано кілька рецензій на її дослідження, зокрема французького вченого А. Рамбо та німецького богослова Ф. Шнайдера. У додатку до статті розміщено франкомовний текст статті Олени Пчілки про українську орнаменту, яку вона надрукувала в паризькому журналі «Літопис національностей» [14]. Переклад українською мовою підготовлено З. Борисюк спеціально для статті М. Олійник «Студії української орнаментики Ольги Косач: наукові та міжкультурні зрізи джерельної бази» [7].

У дослідженні представлено нові відомості про популярність видання про українську, передусім вишивальну, орнаменту за кордоном. Віднайдено свідчення про те, що видавець відомого німецького модного журналу «Базар» шукав можливість придбати франкомовне видання праці О. Косач «Український народний орнамент» 1877 року видання.

Ключові слова: орнаментика, українська вишивка, ідентичність, друковані видання, Ольга Косач (Олена Пчілка), Альфред Рамбо, Михайло Драгоманов, Фрідріх Шнайдер.

The article is devoted to the presence of reviews in European printed editions on the study by O. Kosach “Ukrainian Folk Ornamentation”, published in 1876 in Russian in Kyiv. The work has consisted of a text and 31 tables with patterns of embroidery, woven products and pysanky (Easter eggs), and several images of beaded products are also presented. This work has been published in French in 1877. The use of terms related to ornamentation in Russian and French-language texts is considered in the study. The authoress uses the definition “Little Russian ornamentation” seven times in the first edition, while in the French-language version only once, and in the other six cases she calls the ornamentation Ukrainian.

The purpose of the article is to outline the means of translating Ukrainian identity in O. Kosach’s research on the specifics of the folk embroidery tradition. Several reviews on her research have been read, in particular, by the French scholar A. Rambaud and the German theologian F. Schneider. The appendix to the article contains the French-language text of Olena Pchilka’s article on Ukrainian ornamentation, which she has published in the Parisian journal “Chronicle of Nationalities” in 1913, no. 3–4. The translation into

Ukrainian is prepared by Z. Borysiuk specifically for M. Oliynyk's article "Studies of Ukrainian Ornamentation by Olha Kosach: Scientific and Intercultural Sections of the Source Base" (Folk Art and Ethnology, 2021, no. 4).

New information about the popularity of the edition about Ukrainian, primarily embroidery ornamentation abroad is submitted in the study. Evidence has been found that the publisher of the popular German fashion magazine "Bazar" was looking for an opportunity to purchase the French-language publication of O. Kosach "Ukrainian Folk Ornament" of 1877 edition.

Keywords: ornamentation, Ukrainian embroidery, identity, printed editions, Olha Kosach (Olena Pchilka), Alfred Rambaud, Mykhailo Drahomanov, Friedrich Schneider.

Вступ. Проблема трансляції української ідентичності в кінці XIX – на початку XX ст. в умовах колоніальної політики російської імперії із забороною вільного публічного функціонування української мови після Емського указу 1876 року є важливою та затребуваною темою для сучасних наукових студій. Ця тематика перегукується з дискурсом воєнного часу, що ставить на порядок денний для рефлексій не тільки нинішній цивілізаційний розрив між ідентичністю українців та росіян, а й шукає витoki такої ціннісної прірви на рівні оцінок історичного досвіду співжиття українців і росіян у режимі колонія – метрополія. Тема існування національної самобутності та поширення інформації про окремішність українського народу в європейському просторі 150 років тому є важливою як для сучасних українців, так і європейців. Не секрет, що Україна донедавна залишалася terra incognita для пересічних іноземців та загалу наукового світу за кордоном.

Дослідження налагодження обміну науковими здобутками між українськими та європейськими дослідниками кінця XIX – початку XX ст. є актуальним завданням. Унікальним є досвід видатної української письменниці, етнографки, фольклористки, громадської діячки, видавчині та феміністки Ольги Петрівни Косач (Олени Пчілки). Великий інтерес для переосмислення з позицій сьогодення викликають її науко-

ві студії з української орнаментики. У 1876–1877 роках світ побачила праця О. Косач «Український народний орнамент», а 1879 року вийшло її друге видання [5; 6; 15]. Було розпочато дослідження з пошуку та опрацювання іноземних рецензій на її франкомовний варіант видання [8]. На попередньому етапі в розвідці «Студії української орнаментики Ольги Косач: наукові та міжкультурні зрізи джерельної бази» було створено реєстр всіх прижиттєвих видань альбомів Олени Пчілки з вишивальними візерунками та науковими текстами до них [7]. Цінною є розвідка О. Константинівської (2021), у якій наводяться важливі факти про отримання дозволу 04 травня 1876 року від попередньої цензури на друк праці російською мовою «Український народний орнамент. Вишивки, тканини, писанки» (1876), а вже 14 травня був дозвіл від цензури [4, с. 31]. Варто згадати, що 18 травня 1876 року в м. Емсі Олександр II підписав указ на заборону видання друкованої продукції українською мовою.

Новизна роботи полягає в тому, що досліджено промоцію української ідентичності через висвітлення публікацій у європейській періодиці щодо вивчення української орнаментики О. Косач. У додатку до статті розміщено франкомовний текст статті Олени Пчілки, надрукований у 1913 році в паризькому журналі «Літопис національностей. Бюлетень Союзу національностей», яка є бібліографічним раритетом, але до 2021 року не була предметом дослідження вітчизняних учених.

Метою розвідки є аналіз окреслення української ідентичності в дослідженнях О. Косач (Олени Пчілки) з народної вишивальної орнаментики та фіксації присутності інформації про її праці в європейських періодичних виданнях.

Виклад основного матеріалу. Заявлена в темі промоція національної ідентичності в працях про український орнамент О. Косач потребує пояснення щодо залучення поняття «ідентичність». За дослідженнями О. Дедуша [3, с. 34], у кінці XIX –

на початку ХХ ст. в працях українських учених не зафіксовано терміна «ідентичність», і лише в 1974 році з'явилися студії Б. Цимбалістого «Проблема ідентичності Україна чи Америка?». Термін «ідентичність» вжитий у статті як сучасна оцінка наукового контенту праць Олени Пчілки.

По-перше, О. Косач у назві своєї першої наукової праці чітко зафіксувала саме українську ідентичність орнаментики [5], попри загальноприйняте тоді використання термінів «малоросійська», чи «південноросійська». Наприклад, Ф. Вовк підготував розвідку російською мовою «Характерні ознаки південноросійської народної орнаментики» (1878), а альбом П. Литвинової-Бартош, якщо перекласти з російської українською, називався «Південноросійський народний орнамент» (1878). Варто зауважити, що, незважаючи на те, що всі три роботи стосувались української орнаментики, іноземний читач ідентифікує їх національну спрямованість за назвою. Отже, лише праця О. Косач «Український народний орнамент. Зразки вишивок, тканини та писанок» була віднесена до рубрики українське мистецтво в каталозі «Бібліографія костюмів» [11]. На жаль, через назву «Південноросійський народний орнамент» дослідження П. Литвинової-Бартош було зараховане до російського культурного простору.

У тексті до зібраних орнаментів (29 таблиць вишивальних узорів, дві таблиці тканих та одна таблиця писанкових візерунків) О. Косач тільки сім разів залучає термін «малоросійський», імовірно, для того, щоб її праця пройшла процедуру дозволу до друку від комітету цензорів. Це дослідження було надруковане французькою мовою в 1877 році¹. Очевидним є той факт, що у франкомовному тексті, який, безсумнівно, був орієнтований на читання європейською публікою, Олена Пчілка використовує термін «малоросійський» («malorussienne») лише раз, на початку тексту, напевно, щоб не провокувати цензорів на прийняття негативного рішення.

На нашу думку, О. Косач не могла уникнути використання означення «малоросійський» у російському тексті, тому й писала його сім разів. Натомість у відповідних фрагментах перекладу французькою ми не знаходимо слова «malorussienne» чи «Petit Russe» (фр. «малоросійська»). Наведемо приклад представлення однієї тези в російському та франкомовному варіантах.

У російськомовному тексті (1876): «Цертелев, Максимович, Метлинський, Квитка, Кулиш, Номис та інші видавці особисто зібраного чи отриманого від співробітників матеріалу, дали нам в своїх збірниках доволі цілісний звід пам'ятників усної народної малоросійської творчості» [5, с. 3]. У франкомовному тексті – «*Tsertelef, Macsimovitch, Metlinsky, Kvitka, Kouliche, Nomis et plusieurs autres éditeurs nous présentent dans les matériaux acquis, en partie par eux-mêmes et en parte par leurs collaborateurs, un recueil complet des monuments orales du génie populaire Ukrainien*» («Цертелев, Максимович, Метлинський, Квитка, Кулиш, Номис та кілька інших видавців представляють у матеріалах, здобутих частково ними самими, а частково їхніми співробітниками, повну колекцію усних пам'яток українського народного генія») [15, s. 3]. О. Косач цілком усвідомлювала штучність ідентичності «малоросійства», тому, пишучи текст французькою мовою, віддавала перевагу ідентичності «українській».

Про важливість називання себе українцями, а не малоросіянами написав у листі до рідного брата Олени Пчілки М. Драгоманова його знайомий О. Лоначевський-Петруняка: «Невеличке моє и бажання: залишіть ви отту “Малоросію” на віки вічні, залишіть їйї, мій голубе! Чи вже ж таки отта “Малороссія” смачніша вам “України”? Оте “мало” мене коле, ото “россія” мене пече своєю государственностію... Чоловік я од наук дуже свободен, то може так и треба: и “мало” треба, и “россія” треба, а я об цім не відаю... Да хоч би мені всі науки в світі разом заgrimіли: “Малоросія!”, а я все-таки буду

одпльовуваться од нейі. Це прозвище видається мені такою гідкою плямою на нашім тілі, що я готов з шкури здерти ййі з себе. В ваших руках тепер сила: як що ви захочете, “Малоросія” слизне и ми поробимося Українцями на віки вічні» [1, с. 163–164].

На особливу увагу заслуговує той факт, що О. Косач застосувала прийом транскрипції для перекладу французькою мовою певних етнокультурних понять, наприклад, у франкомовному виданні писанки називає «pissanki», поясний одяг запаску – «zapaska», техніку вишивки занизування – «zanisouvagna» тощо [15]. Сьогодні у всьому світі відома українська вишивка як «vyshyvanka»; це сучасне поняття передано через транскрипцію, а не смисловий переклад.

Публікація кількох видань орнаментів О. Косач мала не лише суто наукову цінність, а й спричинила ефект наукової дипломатії в просуванні особності української культури, а відповідно й українського народу. Після видання альбому з українськими орнаментами О. Косач у грудні 1876 року французький учений Альфред Рамбо надрукував у часописі коледжу Сорбонна «Політичний та літературний огляд» рецензію на її дослідження². У першій іноземній рецензії проф. А. Рамбо стає на її бік щодо особності української орнаментики та її відмінності від великоросійської. Свою рецензію А. Рамбо називає загальноприйнятим у російській імперії терміном «Малоросія» [16]. На цю статтю дослідника зробив покликання М. Драгоманов у праці «Українська література, проскрибована російським урядом». Вона була написана спеціально для Міжнародного літературного конгресу 1878 року, який проходив у Парижі в рамках роботи Всесвітньої виставки. Український учений показав особність української культури, згадавши дослідження українських орнаментів О. Косач [13, р. 37].

Французький географ Жан-Жак Елізе Реклю в п'ятому томі видання «Земля і люди. Загальна географія» навів інфор-

мацію про етнографічні особливості українців. Характеризуючи їхнє вбрання, він покликається на дослідження Олени Пчілки про орнаменти: «Їхні жінки мають грацію ходи, м'якість погляду та голосу; їх уподобання є більш вишуканими, ніж у великоруських жінок. Вони також відрізняються більш витонченим костюмом, подібним до одягу волоських та трансільванських румунів. Вишиванки червоними та синіми нитками, що прикрашають сорочку, сукню, фартух з діамантами та хрестами, трикутниками та гілочками, поєднуються найвдаліше, за традиційними правилами, але з певною свободою, яка завжди дозволяє використати орнаменти в гармонії з рухами та особливостями людини» [17, р. 491]. П'ятий том Е. Реклю франкомовного видання був надрукований у 1880 році в Парижі.

У 1881 році вийшла рецензія німецькою мовою від Фрідріха Шнайдера, яку він надрукував у Берліні в «Німецькій літературній газеті». Його огляд називався «Український орнамент зібрала О. Косач, Київ. Женева. Мюллер, 1879. 19 с. 15 табл. Різнокольорових»³. На попередньому етапі дослідження було встановлено, що в м. Женеві (Швейцарія) була розташована книгарня Мюллера за адресою площа Молард, 2. У цій книгарні можна було купити російськомовний варіант другого перевидання альбому О. Косач (1879) [19]. Для богослова, який вивчав християнське мистецтво, представлені орнаменти є цінним складником вивчення народного мистецтва «Малоросії», хоча автор дивився на українську орнаментуку з позицій еволюціонізму, ставлячи її на щабель нижче від німецької та італійської [18].

Німецький видавець журналів мод, зокрема популярного по всій Європі модного часопису «Базар», Франц Ліпперхайде розміщував оголошення 1889 року в газеті «Бюлетень ринку книжкової торгівлі» про те, що він шукає франкомовний альбом Ольги Косач 1877 року [12, р. 3335]. Очевидним є те, що Франца Ліпперхайде цікавила передусім можливість

практичного використання орнаментів Олени Пчілки в журналах мод.

У 1913 році в паризькому журналі «Літопис національності. Бюлетень Союзу національностей» вийшла франкомовна стаття Олени Пчілки про український народний орнамент, у якій немає жодного згадування малоросійськості, натомість ідеться про український стиль вишивання як частину національного мистецтва українців – «Закордонний цивілізований світ також помітив наше національне мистецтво» (*Le monde civilisé étranger a aussi remarqué notre art national*) [14, р. 164]. До 2021 року ця франкомовна стаття О. Косач була фактично невідомою серед українських науковців, оскільки сама Олена Пчілка не залишила згадок про неї. Цю працю відшукала та придбала артефакт згаданого часопису на інтернет-аукціоні М. Олійник, яка звернулася з проханням підготувати переклад українською мовою до відомої перекладачки з французької мови З. Борисюк. Український переклад статті вперше був опублікований у журналі «Народна творчість та етнологія» [7], у додатку представляємо оригінальний текст французькою мовою за першоджерелом друку [14]. Автентичний франкомовний примірник «Літопис національності. Бюлетень Союзу національностей» 1913 року зі статтею Олени Пчілки авторка статті планує подарувати Музею видатних діячів української культури в Києві. Питання, кому належав цей оригінальний часопис, є темою для подальших студій. Вихідними даними для дослідження є підпис, написаний від руки на форзаці французькою мовою: «Paris VI – 1913 Victoria / Париж VI – 1913 Вікторія/і». На основі почерку написання імені «Victoria» з'явилася робоча версія про те, кому міг належати цей журнал. Виникла ідея перевірити документальний матеріал Вікторії Чикаленко, яка володіла французькою мовою і вела активне громадське та культурне життя на початку ХХ ст. У фондах Львівського національного літературно-меморіального музею

Івана Франка є колекція «Поштівки», у якій за інвентарним номером 891 зберігається листівка «Поштівка. Париж. Міст Міняйл», відправлена з Парижа для Вікторії Чикаленко. На цій листівці є підпис від руки французькою мовою – *Made-moiselle Victoria Tchicalenko Kononovka Kiev – Poltava Russie* («Пані Вікторія Чикаленко Київ – Полтава Росія») та вітання французькою мовою – *Joyeux Pâques!* («З Великоднем!»). Підпис нерозбірливо написаний і на сьогодні не ідентифікований. На думку авторки статті, стиль написання слова «Вікторія» дуже подібний до підпису «Вікторія» на форзаці оригінального журналу. Листівка прибула до адресата Вікторії Чикаленко 17 квітня 1913 року. Однак це потребує експертної перевірки спеціалістів з ідентифікації почерку. Варто зауважити, що версія належності відшуканого авторкою журналу Вікторії Чикаленко є робочою та не виключає спростування й розгляду інших варіантів.

Припускали, що сам примірник часопису «Літопис національності. Бюлетень Союзу національностей», який був повністю присвячений українській тематиці, міг не дійти до українського читача через технічну затримку друку та події, пов'язані з розгортанням Першої світової війни в 1914 році. Проте ця версія не підтвердилась, оскільки згодом було знайдено нові матеріали. Можемо стверджувати, що проблематика цього журналу була висвітлена в українській пресі. С. Русова в газеті «Рада» від 24 травня 1913 року подала огляд паризького часопису. Вона звернула увагу на обмін між українською і французькою суспільною думкою, зокрема на позицію щодо України відомого французького історика: «Сеньєбос підкресле, що українці не мають і на думці бунтуватися ані проти австрійського, ані проти російського уряду. Вони тільки вимагають тої невеличкої автономії, при якій шанувались б їх мова й звичаї. Він думає, що Франція, голосно виявляючи справжнє становище одного з численних слов'янських народів, може засоромити гнобителів

української нації і запоможе їй хоч трохи зменшити її страждання» [9, с. 2]. С. Русова акцентує увагу на тому, що частина розвідок написана видатними вченими, з-поміж яких згадує О. Косач. За авторством С. Русової вийшла ще одна замітка в київському часописі, у якому вона повідомляє про великий інтерес французів до українців, про популярність української пісні у французьких салонах і зазначає, що наклад журналу, присвяченого Україні, розійшовся за місяць. Вона дає рекомендацію: «Цікаво почитати не тільки Франзузови але й Росіянину, які так мало свідомі в українській справі, й Українцєви щоб знати як ставлять ся до нашої справи закордонна преса, громадянство» [10, с. 380–381]. Згодом, у 1951 році, у діаспорному виданні Є. Бачинський (Бачинський Сергій Васильович) розповів, що паризький номер був підготовлений завдяки старанням та матеріальній підтримці українського громадського діяча Я. Федорчука [2].

Висновки. У статті представлено новий матеріал щодо наявності висвітлення теми української орнаментики в європейських друкованих виданнях. Ідеться про рецензії на дослідження О. Косач (Олени Пчілки) «Український народний орнамент» (перше повне видання – 1876 р., 1877 р., друге (скорочене) – 1879 р.). На перше видання її праці, яке було надруковано російською мовою в 1876 році та французькою в 1877 році, підготував рецензію А. Рамбо (1876) в паризькому часописі «Політичний та літературний огляд курсів коледжу в Сорбонні». Франкомовний варіант альбому О. Косач був опублікований за рік після згаданої рецензії. Імовірно, що А. Рамбо отримав примірник російською мовою з рукописом тексту французькою, ознайомившись з яким, він написав свій огляд. Французький учений у своїй рецензії щодо дослідження української орнаментики О. Косач чітко акцентував, що українське мистецтво відрізняється від російського, польського, болгарського та сербського.

У 2020 році було віднайдено рецензію німецького богослова, знавця християнського мистецтва Ф. Шнайдера на друге видання альбому О. Косач. Рецензія надрукована в берлінському виданні «Німецька літературна газета» 1881 року. У статті вказано швейцарську адресу книгарні в Женеві, за якою можна було придбати друге видання збірки орнаментів О. Косач. У своїй рецензії Ф. Шнайдер відзначив важливість праці про народний орнамент для етнографії. Німецький дослідник передусім акцентував увагу на мистецькому рівні представленої орнаментики, яку він схарактеризував як менш виразну, якщо порівняти з німецькими чи італійськими візерунками.

У 1913 році Олена Пчілка подала оновлену версію дослідження про українську орнаментуку для паризького часопису «Літопис національностей». Саме в цьому тексті відома народознавиця упевнено окреслила існування українського стилю та висловила сподівання, що європейські знавці мистецтва не сплутають його з ознаками інших народів. Придбаний автентичний примірник паризького журналу «Літопис національностей» (1913, № 3–4) за попередньою робочою гіпотезою міг належати Вікторії Чикаленко, проте ця версія потребує перевірки.

ДОДАТОК

L'Ornement populaire de l'Ukraine

Dans ces derniers temps, la presse nous a beaucoup parlé de l'importance du caractère national, qui apparaît dans toutes les manifestations de la vie populaire, en dépit de la marche victorieuse du progrès de notre époque.

Comme résultat de cette tendance, nous voyons apparaître dans tous les pays des recueils ethnographiques, qui présentent une description détaillée des croyances et des usages populaires, des chansons, des contes, des traditions, en général tout monument oral du génie populaire. Ces recueils nous donnent aussi des renseigne-

ments importants sur la vie matérielle du peuple; l'habitation, les coutumes, son industrie, etc.

Les intellectuels ukraniens ne restent pas en arrière sur le terrain scientifique et ethnographique. Ils reconnaissent l'importance d'étudier sa patrie, aussi en donne-t-elle des preuves réitérées. L'initiative privée, soutenue par les institutions de l'État et les institutions du pays, obtint des résultats bien considérables: dans la première moitié du xixe siècle, furent publiés de nombreux recueils contenant des monuments oraux du génie populaire ukrainien.

Les recherches ethnographiques ne restent pas chez nous dans les limites de l'activité purement littéraire. Je ne citerai que les faits les plus saillants, tels que la fondation de musées ethnographiques, l'apparition de recueils des chansons ukraïennes mises en musique, l'édition des paysages locaux, des édifices, des types populaires, etc.

Ainsi une telle branche de la création populaire n'est plus inconnue du monde lettré: nous avons déjà plusieurs recueils d'ornement populaire ukrainien; parmi ces recueils, mon album *«Les ornements ukraïens»*, renfermant «les dessins des broderies et des tissus, recueillis par O. Kossatch», en est déjà à sa quatrième édition.

Je me permettrai de formuler ici mon opinion sur l'ornement ukrainien en général, dont les traits caractéristiques se reflètent d'une manière tranchante dans les recueils publiés.

Après avoir pris pour point de départ les matériaux recueillis, je suis arrivée à me convaincre que les ornements ukraïens typiques prennent leur source dans le Polessié (Pays des forêts), sur les frontières de la Russie-Blanche, se développent progressivement et varient de formes en allant vers le Midi.

Les principes d'après lesquels on déterminera les particularités intérieures de l'ornement d'un peuple quelconque, de son caractère, consistent à considérer comment certains ornements sont indépendants, quelles en sont les idées et avec quel art elles sont exécutées.

Pour juger de l'originalité d'un ornement, il ne faut guère fonder son opinion sur la ressemblance de ses *plus simples éléments* avec ceux de l'ornement d'un autre peuple. De savants investigateurs nous ont prouvé que bien des formes primitives, non seulement des productions intellectuelles (mythes et autres), mais aussi des productions de la création matérielle, comme instruments de guerre, de ménage, etc., se ressemblent, même dans les détails, chez les peuples entre lesquels on ne saurait supposer la moindre idée d'imitation. Il en est de même dans la question des ornements. Si nous nous arrêtons aux figures *les plus simples*, nous serons obligés de reconnaître, par exemple, que l'ornement celtique est imité de l'ornement égyptien, en nous basant sur le fait que les ornements en forme de *cordons enlacés*, qui prédominent dans les ornements celtiques, se rencontrent aussi dans ceux des Égyptiens (voir *Grammatik der Ornamente*, von Owen Jones); cependant les plus simples ornements en forme de lacets, une des *formes primitives* de l'ornementation, se laissent voir dans les ouvrages de la plupart des peuples, depuis l'âge de pierre jusqu'à nos jours. Les figures identiques de la forme simple se rencontrent dans beaucoup d'ornements: des petits ronds, des triangles, des carrés, des croix formées de deux lignes croisant l'une l'autre, se rencontrent strictement semblables dans les ornements des peuplades sauvages de l'Océanie, de l'Afrique (voir la même «*Grammatik der Ornamente et l'Ornement polychrome*»), sur la poterie de l'époque préhistorique, sur les ornements égyptiens, indiens, byzantins, ceux du moyen âge, aussi bien que de l'époque moderne. Les plus simples rosaces à quatre et à cinq pétales se rencontrent dans les ornements des sauvages aussi bien que dans ceux des Égyptiens, des Grecs, des Chinois, des Perses et d'autres. Pour exemple, les plus simples images identiques des ornements des deux peuples entre lesquels on ne peut supposer la moindre imitation, pour n'en citer qu'un exemple, les sauvages de l'Océanie et les Grands-Russiens, représentent également dans leurs ornementations les mêmes fi-

gures humaines (voir *Grammatik de l'Ornamente et l'Ornement populaire russe*, recueilli par M. Stasoff).

La ressemblance des formes élémentaires ne peut avoir d'importance que lorsqu'elle ajoute à sa simplicité quelque chose d'assez caractéristique, comme la «*svastica*» croix *zende* formée des deux lignes se croisant l'une l'autre et présentant des extrémités recourbées; le *monogramme du Christ*, le *tâu* symbolique des Égyptiens (voir Mortillet, *le Signe de la Croix*). Ces images sont, malgré leur simplicité, assez caractéristiques et conventionnelles, pour qu'on puisse envisager leur présence dans les ornements des deux peuples, non comme accidentelle, ni comme une coïncidence, mais comme une imitation.

L'origine étrangère d'un ornement est irrévocable, s'il reproduit les formes animales ou végétales ou bien d'autres objets – étrangers à la nature et à l'entourage du peuple qui les reproduit.

Pour en faire la comparaison on doit, en tout cas, se servir des types plus compliqués, et il est surtout important si la ressemblance se manifeste dans un grand nombre de types. Alors *les détails et les accessoires* des figures principales peuvent avoir de l'importance, ainsi que l'origine étrangère d'une chanson, à l'exception des principaux indices, peut être confirmée aussi par l'identité du refrain ou d'une autre minime insertion.

Or, après avoir remarqué les traits d'imitation, même dans un grand nombre des types saillants de l'ornement d'un peuple, on devrait, selon moi, *discerner les formes originales*, ou bien *les déviations mêmes* des formes, dans lesquelles le peuple, qui les a reproduits de telle ou autre manière, *a laissé son empreinte*; il faut peser jusqu'à quel point le peuple, s'il avait même emprunté des sujets d'ornement, les a variés ou cultivés *à sa manière à son goût*. En un mot, il est nécessaire d'indiquer la tendance de la reproduction dans laquelle se fait ressentir, pour ainsi dire, *l'individualité* d'un peuple.

En admettant les principes ci-dessous dans l'ornement ukrainien, nous devons le reconnaître original. Les productions de notre ornement sont dénuées de cette interruption de sujets, de

ces embrouillements des parties combinantes qui trahissent ordinairement l'imitation. Les images qui s'y rencontrent ne nous inspirent pas de doute sur leur origine; rien en elles ne nous suggère l'idée qu'elles aient été prises sur le sol étranger, copiées de la nature étrangère, empruntées au génie étranger.

D'après certaines opinions, l'ornement ukrainien et celui de la Grande-Russie, dans les formes qui les généralisent, ont une ressemblance avec l'ornement persan. A cette occasion, on signale la ressemblance de certaines figures géométriques et l'imitation des formes du règne végétal. Je n'examinerai guère à quel point cette opinion est exacte en ce qui concerne l'ornement de la Grande-Russie, parce que cela me détournerait de mon sujet principal. Quant à l'ornement ukrainien, je dirai que l'opinion énoncée plus haut ne s'appuie pas sur une base bien solide.

J'ai déjà mentionné combien l'opinion, concernant l'imitation est hasardée lorsqu'elle est fondée sur la ressemblance de certaines forme; *élémentaires*. Comme exemple d'une figure imitée, on indique la rosace à huit pétales qu'on nomme chez nous «roja» (rose). Seulement, je ne sais pour quelle raison on croit cette figure empruntée précisément à la Perse: l'image exammee figure indépendamment dans les ornements des sauvarres de l'Océanie; elle y paraît en forme de fleur isolée, exprimée au moyen d'un timbre appliqué séparément pour chacun des huit pétales; la même rosace se voit dans l'ornement mauresque, où elle surgit de la réunion de plusieurs lignes croisées. La «roja » (rose, rosace à huit pétales), paraît dans notre ornement sous deux aspects, représentant une fleur isolée et comme résultat de différentes combinaisons des formes et des lignes indépendantes.

En tout cas, la présence d'une figure élémentaire identique dans les deux styles ne peut pas affirmer leur ressemblance. Tandis que l'ornement persan offre un rapprochement si remarquable avec sa flore, reproduite avec si large développement des détails, avec une telle richesse et précision du coloris, tandis que ses fleurs et ses branches, aux contours libres et légers, se réunissent en bouquets et

guirlandes somptueuses, s'entreliant librement, notre ornement, n'abordant que la flore locale, représente ses beautés *conventionnellement*, dans un genre de style sévère et purement ornemental. Plusieurs de nos Images de fleurs et de plantes, portant même des noms analogues n'offrent qu'une idée générale de ces objets, ayant la construction symétrique qui les rapproche de figures géométriques. Toutes les tentatives, en général, de notre ornement de ce genre ressemblent le moins du monde à la flore luxueuse de la Perse et à ses reproductions ornementales.

Mars aimant en certains cas la disposition géométrique, notre ornement n'est pas borné à la création de ce genre. Aussi a-t-on tort d'affirmer qu'au lieu des lignes courbes, il préfère des rectilignes et des lignes rompues, – on n'en exprime rien d'essentiel. Les figures «géométriques» peuvent avoir différents aspects, peuvent atteindre un différent degré de développement. Nous pouvons nous en convaincre par *les plus simples dessins* géométriques des Égyptiens, des Indiens, des Chinois – et, d'un autre côté, par un jeu de lignes *plus capricieux* de l'ornementation des Arabes et des Maures. Quant à la préférence dans une ornementation, pour lignes courbes ou rompues, ce trait n'a pas de signification particulière dans la définition du caractère de l'ornement, parce qu'elle ne donne aucune idée du genre même des objets représentés. Dans la reproduction, le principal c'est l'idée, – les lignes de ses contours ne jouent qu'un rôle secondaire, ne se rapportant qu'au mode d'exécution : au moyen de ces mêmes lignes rompues, on peut représenter un octogone, une plante, un animal, aussi bien qu'au moyen des lignes courbes on reproduit une suite de ronds ou même un arbre, un animal. C'est d'après le mode de reproduction que change le caractère des lignes, – faites au moyen d'un pinceau, d'un ciseau, d'une aiguille, etc. Ainsi, dans les *broderies* ukrainiennes prédominent les lignes rompues, tandis que dans notre peinture ornant les murailles et les poêles, les «skryni» (coffres), les vaiselles aussi bien que dans la sculpture sur os et sur bois, ce sont les lignes courbes qui dominent. Dans la broderie ukrainienne, on rencontre

aussi un genre, dans lequel les lignes courbes remplacent les rectilignes, – c'est précisément dans les tissus (tapis), dans les broderies en soie et laine, or et argent. Cependant les ornements de ce dernier, non seulement ne doivent pas être exclus du domaine de l'ornementation ukrainienne, tout au contraire il est urgent de leur accorder une attention particulière et de prouver qu'ils sont caractéristiques, non seulement par les lignes courbes, mais qu'ils sont des productions typiques de notre ornementation.

Ayant des genres variés, l'ornement ukrainien, dans ses formes les plus typiques, a le caractère purement *ornemental*, – servant exclusivement *d'embellissement*. D'autres styles ont l'air de chercher l'occasion de faire paraître leur caractère fantastique et d'introduire dans l'achèvement ornemental certaines œuvres de l'imagination.

Ayant pour but principal d'embellir un objet, l'ornement ukrainien, outre son exécution soignée, est empreint d'une noble simplicité, du naturel, de la réalité – propre à tous les genres des productions du génie créateur ukrainien. Les images de notre ornement n'ont rien de grandiose, de fantastique, on n'y aperçoit pas ce guillochage qui se laisse voir dans les productions ornementales, simples par le choix des sujets, mais très compliquées dans leur construction. Considérant ses productions caractéristiques, vous sentez l'esprit de cette même Ukraine qui se manifeste par exemple dans les paroles et la musique de ses chansons.

Notre style avait eu assez de temps pour s'exprimer, pour se conformer aux goûts, relatifs aux XVIe et XVIIe siècles, mentionnent des essuie-mains brodés de soie et d'or ; une chronique du XIIIe siècle (la célèbre « chronique d'Ipatie »), en donnant la description du costume du prince ukrainien Daniel de Galitch, affirme la présence de broderies sur les différentes parties de ses vêtements; une autre chronique, datée de l'année 1216, fait aussi mention des épaulettes brodées de nos guerners.

Nous trouvons un témoignage encore plus ancien dans le *Rectitel de Sviatoslav* (XIe siècle): l'image qui y est jointe représente le

portrmt d'une jeune fille dont la chemise est ornée d'une brodene (en haut de la manche).

Les fresques de la cathédrale de Sainte-Sophie, à Kief, représentent des figures d'hommes et de femmes dont les vêtements sont brodés au collet aux épaules et au bord des manches. Enfin, dans nos chansons populaires, il est fait souvent mentwn de Jeunes filles brodant des mouchoirs, des chemises, des essuie-mains. Ces dernières remarques sont surtout importantes, parce qu'elles se rencontrent aussi dans nos chansons de rites (chansons aux nocés), et conservées depuis un temps très reculé avant l'apparition du christianisme.

Certainement qu'à la longue, l'usage d'ornementer les objets employés dans la vie privée et officielle, pouvait subir l'influence de styles étrangers, prendre des motifs chez les nations voisines, avec lesquelles la nation ukrainienne était en contact. Mais, évidemment, les éléments étrangers même adoptés, étaient, avec le temps, exclus ou transformés, d'après le goût de la nation et d'après les moyens d'exécution qu'elle possédait et pratiquait.

A un certain point, l'ornement ukrainien a des rapports avec l'ornement des peuples de même race, – notamment avec celui des Slaves méridionaux et avec celui de la Grande-Russie. Et tout en ayant certaine communauté de principes, il en diffère, à un moindre degré, de l'ornement grand-russien nommé, en Ukraine: «Moscovite». On pourrait indiquer les points où les styles ci-dessus nommés commencent à prendre une direction différente du style ukrainien.

La plupart des dessins ornementaux des Slaves méridionaux (voyez le recueil des échantillons des brod enes et des tissus «*Sudslawische Ornamente*» Lay), ont beaucoup de ressemblance avec nos dessins, les plus simples, imitant les tissus élémentaires; mais, tandis que notre ornement développe des formes plus variées et compliquées, l'ornement des Slaves méridionaux tend à varier ses dessins seulement par le coloris, et ce mélange des couleurs, vertes, jaune, bleue, rouge: argent et autres – leur donne un aspect étranger au caractère de nos brod enes.

Mais si les dessins des Slaves méridionaux ont un aspect étranger, grâce seulement à la richesse et à la variété des couleurs, ayant néanmoins des *formes commutnes*, l'ornementation moscovite, différente de la nôtre non seulement par le coloris, mais sous le rapport plus essentiel – par le choix des thèmes et par leurs formes – a d'autant plus de raisons d'être reconnue étrangère.

Pour établir une comparaison, on peut prendre le recueil déjà cité, «*Ornement populaire russe*» (édition de la Société d'Artistes, avec une préface de M. W. Stassow), recueil représentant au grand complet les traits caractéristiques de l'ornement populaire grand-russien (moscovite).

Dans ses motifs élémentaires, cet ornement présente des dessins de construction géométrique, semblables aux productions primitives du style ukrainien. Mais ensuite, le style ornemental des Moscovites admet d'autres thèmes et cultive des formes tout à fait différentes.

L'honorable commentateur de l'ornement grand-russien, s'est bien exprimé dans sa préface, en nommant les brodenes des Grands-Russiens – «galerie des tableaux» du peuple qui les a reproduites: en les examinant on voit que l'intention principale du génie qui les a créées était celui d'insérer, dans les contours des broderies, le plus grand nombre possible d'images de sa fantatiste. En effet, que ne trouve-t-on pas sur ces essuie-mains, rideaux et draps de lit : des oiseaux de toute sorte, à une et à deux têtes, des figures humames, des chevaux, des lions, des griffons, des dragons, des édifices, etc.

Je n'entreprendrai pas d'expliquer cette tendance ornementale. Il se peut que M. Stassow ait raison, en envisageant l'ornement moscovite comme l'écho de l'ornement asiatique et byzantin (pourtant, n'admettant pas en général de parmlles transmissions, je crois que l'ornement grand-russien attend encore une analyse soigneuse, qui séparerait des traits adoptés les traits originaires); quant à mon but, il me suffira de démontrer ici la différence des deux styles: tandis que le style ukrainien cultive les sujets *purement ornementaux*, le style moscovite prend le caractère *représentatif*.

On voit la différence même dans la région commune aux deux styles. Par exemple, tous les deux reproduisent des formes végétales; cependant celles-ci paraissent dans l'ornement ukrainien sous les formes de fleurs et de petites branches isolées, c'est-à-dire comme des ornements proprement dits; dans l'ornement grand-russien, elles ont l'air de représenter les végétaux, quoique conventionnellement, mais comme *objets*. C'est pourquoi dans les images de ce genre de la Grande-Russie, nous voyons des arbres entiers s'élever de la surface, avec des branches, entourés de différentes figures humaines, d'oiseaux, etc.; les formes végétales se mêlent aux formes animales : des arbres, dont les branches sont remplacées par les oiseaux, des femmes avec fleurs au lieu de mains, avec des paniers au lieu des têtes, des oiseaux ceuverts de branches, etc.

Mais le style ornemental grand-russien, donnant un libre essor à sa fantaisie, n'a pas su créer les formes correspondantes pour représenter d'une manière tant soit peu satisfaisante les images de cette fantaisie; sans parler des objets inanimés, les objets animés y figurent sous des formes grossières et tellement conventionnelles, qu'on pourrait les prendre plutôt pour des signes symboliques.

Le style ukrainien n'est pas si hardi, il est plus simple, plus modeste, plus réel; mais dans sa tendance à embellir les objets de son entourage, il y réussit parfaitement; ses images ne frappent pas l'imagination, mais par l'idée aussi bien que par les formes, il peut satisfaire le sentiment du beau, le goût exquis.

M. Alfred Rambaud, qui a visité plusieurs fois l'Ukraine et a pu admirer beaucoup de nos broderies populaires, écrivait dans une revue française que notre chemise féminine, brodée aux manches, au col et au bord inférieur, «est un poème». L'honorable auteur demandait avec admiration: «Où donc ces femmes aux pieds nus ont-elles pris ces motifs gracieux, pleins de charme particulier, exécutés avec une précision qui augmente encore la beauté exquise de la broderie? Sans doute, les fées de leurs prairies florissantes les inspirent !...»

Si les ornements, appartenant à notre population rustique (ne possédant pas de ressources suffisantes au point de vue matériel

et technique, ignorant l'art comme science) offrent des modèles si remarquables par la beauté et l'élégance, – quelle perfection pourrait atteindre l'ornement ukrainien, s'il était cultivé par des gens éclairés!

Cette espérance commence à se faire jour. Notre art populaire exerce déjà une influence assez forte sur les arts qui lui sont proches, sur notre peinture, sculpture et architecture, dont les œuvres sont, certes, plus grandioses, mais qui peuvent tout de même puiser de nouvelles forces et de nouvelles Idées à la source toujours fraîche de l'art populaire.

Le monde civilisé étranger a aussi remarqué notre art national. Grâce aux expositions, aux publications, l'Europe occidentale commence aussi à connaître

notre art populaire; Paris, Londres, Rome réclament d'importants envois de nos broderies, de nos tissus, de notre poterie, etc. Pourvu que l'on ne nous confonde pas avec les autres nationalités de la Russie, pourvu qu'on reconnaisse la vraie physionomie de l'Ukraine, qui se reflète aussi, avec tant de clarté, dans les œuvres de son art national.

Puisse notre bonne fée nous protéger!

OLGA Kossatch.

(«*Abeille*») [14]

ПРИМІТКИ

¹ Авторка статті шукала франкомовний текст дослідження О. Косач про орнаменти. На запит до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України повідомили, що, на жаль, в українських бібліотечних фондах немає жодного франкомовного примірника. Потрібне франкомовне видання М. Олійник знайшла у 2022 році в Головні бібліотеці Академії мистецтв імені Яна Матейка в Кракові. Авторка висловлює щире вдячність колективу Бібліотеки імені Яна Матейка за допомогу та надання франкомовного тексту для проведення дослідження.

² Сторінки з текстом рецензії були представлені на фейсбук-сторінці М. Олійник. URL : https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid026yY97RHc1k1WuSkCbNgitiLDK3UnszHJEhj9N3aT7LN6drTWZrfViEoSP

t22Nrywl&id=100008579283989 (дата доступу 09 серпня 2020 р.). Переклад підготувала старша викладачка кафедри романо-германської філології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Світлана Підгаєцька. URL : https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid022tDxH2FLfV2hBAkn2Dt5Zo5s2wQd2Hjip3whkPabDhyh8ad3nebiEccEekEU5SyEl&id=100008579283989 (дата доступу 11 серпня 2020 р.).

³ Рецензія Ф. Шнайдера була перекладена з німецької мови українською у 2020 році студенткою факультету іноземної філології (спеціальність: переклад) Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова Т. Дідович (спеціально для дослідження М. Олійник).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Михайла Драгоманова. Т. І. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим 1870–1895 рр. Варшава : Праці Українського наукового інституту, 1938. С. 163–164.

2. Бачинський Є. Ярослав Федорчук, заслужений український публіцист. Україна. *Українознавство і французьке культурне життя*. 1951. Ч. 6. С. 413–421.

3. Дедуш О. Дослідження поняття «національна ідентичність» в українській науці в середині XIX – кінці 80-х рр. XX ст. Історіографія дослідження української національної ідентичності в кінці XX – на початку XXI століть : дис. ... канд. іст. наук. 04.00.05 – «Етнологія». Київ, 2021. С. 25–36.

4. Константи́нівська О. До історії видання «Українській народний орнаментъ. Вышивки, ткани, писанки. Собрала и привела въ систему Ольга П. Косачева. Київ: типографія С. В. Кульженко, 1876». *Збірник тез наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*. Київ, 2020. С. 54–64.

5. Косачева О. П. Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки. Киев : С. В. Кульженко, 1876. 23 с., 31 табл.

6. Косачева О. П. Украинский народный орнамент. Образцы вышивок, тканей и писанок. Киев : С. В. Кульженко, 1879. 19 с., 15 табл.

7. Олійник М. Студії української орнаментики Ольги Косач: наукові та міжкультурні зрізи джерельної бази. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 4. С. 94–109.

8. Олійник М. Українська вишивка як етнографічне явище у доробку Олени Пчілки: рефлексії кінця XIX – початку XX століття та сучасний

дискурс. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* : збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції 24–25 вересня 2020 року. Полтава : ПНПУ, 2020. С. 340–352.

9. Русова С. Україна на суді Європи. *Рада*. 1913. № 110. С. 1–2.

10. С. Р. Французька преса про український наряд. *Літературно-науковий вістник*. 1913. Кн. 5. С. 379–381.

11. Bibliography of Costume. Compiled by Hilaire and Meyer Hiler. New York : The H. W. Wilson Company, 1939. 911 p.

12. Börsenblatt für den deutschen Buchhandel. 1889. No 147. P. 3321–3340.

13. Dragomanov M. La littérature oukraiïienne proscrite par le gouvernement russe. Genève : Georg, Libraire – Éditeur, 1878. 42 p.

14. Kossatch O. L'Ornement populaire de l'Ukraine. *Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des nationalités*. 1913. No 3–4. P. 159–164.

15. Kossatch O. L'ornement populaire Ukraïmien. Broderies, tissus, pissanki. Recueilli et mis en systeme par M-me Olga Kossatch. Kiev, 1877. 27 s. 31 pl.

16. Rambaud A. La Petite-Russie. *La Revue politique et litteraire*. 1876. No 26. P. 608–614.

17. Reclus E. Nouvelle géographie universelle: la terre et les hommes. Paris, 1880. T. 5. 941 p.

18. Schneider F. L'ornement de l'Ukraïnie recueilli par O. Kossatch, Kieff. *Deutsche litteraturzeitung*. Berlin, 1881. No 22. S. 900–901.

19. Theodor Müller. *Buch-und kunst-katalog: Gesamt-Verlags-Rftalog des Deutschen Buchhandels und des mit ihm im direkten Verkehr stehenden Auslandes*. Münster : Adolph Russel's Verlag, 1881. Vol. 14. S. 451.

REFERENCES

1. *The Archives of Mykhailo Drahomanov*. Vol. 1. Correspondence of the Kyiv Old Community with M. Drahomanov in 1870–1895. Warsaw: Proceedings of the Ukrainian Scientific Institute, 1938, pp. 163–164 [in Ukrainian].

2. BACHYNSKYI, Yevhen. Yaroslav Fedorchuk, Honored Ukrainian Publicist. Ukraine. *Ukrainian Studies and French Cultural Life*, 1951, no. 6, pp. 413–421 [in Ukrainian].

3. DIEDUSH, Oleksii. *Historiography of the Researching Ukrainian National Identity in the Late-20th – Early 21st Centuries: A Ph.D. in History Thesis*. 07.00.05 – “Ethnology”. Kyiv, 2021, pp. 25–36 [in Ukrainian].

4. KONSTANTYNIVSKA, Oksana. To the History of the Publication of «Ukrainian Folk Ornament. Embroidery, Fabrics, Easter eggs. Collected and

Compiled by Olha P. Kosacheva. Kiev: Typography of S. V. Kulzhenko, 1876». *Collected Abstracts of the Scientific Seminar «The Significance of Prominent Personalities – Artists, Scientists and Cultural Figures in the Formation of National Identity in the Late 19th - Early 20th Century»*. Kyiv, 2020, pp. 54–64 [in Ukrainian].

5. KOSACHEVA, Olga. *Ukrainian Folk Ornament. Embroidery, Fabrics, Pysanky*. Kiev: S.V. Kulzhenko, 1876, 23 pp., 31 tabl. [in Russian].

6. KOSACHEVA, Olga. *Ukrainian Folk Ornament. Samples of Embroidery, Fabrics and Easter Eggs*. Kiev: S. V. Kulzhenko, 1879, 19 pp., 15 tabl. [in Russian].

7. OLIYNYK, Maryna. *Studies of Ukrainian Ornamentation by Olga Kossach: Scientific and Intercultural Cross-Sections of the Source Base. Folk Art and Ethnology*, 2021, no. 4, pp. 94–109 [in Ukrainian].

8. OLIYNYK, Maryna. *Ukrainian Embroidery as an Ethnographic Phenomenon in the Heritage of Olena Pchilka: Reflections of the Late-19th – Early-20th Century and Modern Discourse. Modern Problems of National and Cultural Identity: Regional Dimension: Collected Scientific Articles after the Materials of the All-Ukrainian Theoretical and Practical Conference on September 24–25, 2020*. Poltava: PNP, 2020, pp. 340–352 [in Ukrainian].

9. RUSOVA, Sofia. *Ukraine at the Court of Europe. Council*, 1913, no. 110, pp. 1–2 [in Ukrainian].

10. S. R. *French Press about the Ukrainian People. Literary and Scientific Bulletin*, 1913, book 5, pp. 379–381 [in Ukrainian].

11. HILER, Hilaire and Meyer, compilers. *Bibliography of Costume*. New York: The H. W. Wilson Company, 1939, 911 pp. [in English].

12. *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel [Börsenblatt for the German Book Trade]*, 1889, no. 147, pp. 3321–3340 [in German].

13. DRAGOMANOV, Mykhailo. *La littérature oukraiënienne proscrite par le gouvernement russe [Ukrainian Literature Banned by the Russian Government]*. Genève: Georg, Libraire – Éditeur [Georg, Bookseller – Publisher], 1878, 42 pp. [in French].

14. KOSSATCH, Olga. *L'Ornement populaire de l'Ukraine [The Folk Ornament of Ukraine]. Annales des nationalités. Bulletin de l'Union des nationalités [Annals of Nationalités. Bulletin of the Union of Nationalités]*, 1913, no. 3–4, pp. 159–164 [in French].

15. KOSSATCH, Olga. *L'ornement populaire Ukraïnen. Broderies, tissus, pissanki. Recueilli et mis en système par M-me Olga Kossatch [The Ukrainian Folk Ornament. Embroidery, Fabrics, Pysanky. Collected and Compiled by Ms. Olga Kossatch]*. Kiev, 1877, 27 pp., 31 tabl. [in French].

16. RAMBAUD, Alfred. *La Petite-Russie [Little Russia]. La Revue politique*

et litteraire [The Political and Literary Review], 1876, no. 26, pp. 608–614 [in French].

17. RECLUS, Elisee. *Nouvelle géographie universelle: la terre et les hommes* [New Universal Geography: Earth and Men]. Paris, 1880, vol. 5, 941 pp. [in French].

18. SCHNEIDER, Friedrich. L'ornement de l'Ukraine recueilli par O. Kossatch, Kieff [The Ornament of Ukraine Collected by O. Kosach, Kyiv. *Deutsche litteratur zeitung* [German Literary Newspaper]. Berlin, 1881, no. 22, pp. 900–901 [in German].

19. MÜLLER, Theodor. *Buch-und kunst-katalog: Gesamt-Verlags-Rftalog des Deutschen Buchhandels und des mit ihm im direkten Verkehr stehenden Auslandes* [Book and Art Catalogue: Complete Publishing Catalogue of the German Book Trade and Foreign Countries in Direct Contact with It]. Münster: Adolph Russel's Verlag [Adolph Russel's Publishing House], 1881, vol. 14, pp. 451 [in German].

Отримано / Received 10.09.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 10.12.2024